

ՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՄԵԾ ԵՂԵՆԻ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ (1870-ԱԿԱՆ ԹԹ. – 1914)

*Բանալի քառեր*¹ համիդյան կոտորածներ, Մեծ եղեռն, Վանի գավառակ, վանքեր, Վարագավանք, Լիմ, Կոռուց:

Հոգվածում ներկայացվում և վերլուծության է ենթարկվում Վանի գավառակի տարածքում XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբներին գործող հայկական վանքերի կացությունը: Նշված ժամանակաշրջանում հայկական վանական կյանքն ինչպես Վանի գավառակում, այնպես էլ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բնութագրվում է շարունակական անկման միտումներով, ինչը պայմանավորված էր քրդերի կողմից վանքերի պարբերական ասպատակումներով և հայ բնակչության շարունակական աշխարհականացմամբ ու դրա հետ կապված՝ վանականի կյանքն ընտրողների թվի նվազմամբ:

Վերոնշյալի հետևանքով՝ 1870-ական թթ. – 1910-ական թթ. սկիզբ ընկած ժամանակաշրջանում ամայանում են Վան-Վասպուրականի բազմաթիվ վանքեր:

1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո հայկական ազգային կառույցների գործունեության շնորհիվ՝ Վանի վանքերի սոցիալ-տնտեսական վիճակն սկսում է ցույց տալ բարելավման միտումներ, հետզհետե սկսում է աշխուժանալ վանական կյանքը: Սակայն 1914 թ. բռնկված Առաջին աշխարհամարտը և Մեծ եղեռնը մեկընդմիջտ կասեցնում են այդ գործընթացը:

Ա. Վանի գավառակի վարչական և եկեղեցական-թեմական բաժանումը

Վանի գավառակը (կազա) համանուն գավառի (սանջակ) և նահանգի (վիլայեթ) կենտրոնն էր (թուրքերեն՝ «*մերքեզ կազա*»): Օսմանյան կայսրության՝ XIX դարի վերջի – XX դարի սկզբի վարչատարածքային բաժանմամբ՝ գավառակը կազմված էր կենտրոնական կուսակալանիստ Վան քաղաքից ու անմիջապես կուսակալի ենթակայության տակ գտնվող շրջակա գյուղերից (Վան-Տոսպ մերքեզ նահիե (կենտրոնական գյուղախումբ)) և երեք այլ նահիեներից՝ Թիմար (գտնվում էր Վան-Տոսպից դեպի հյուսիս-արևմուտք), Արճակ (Վան-Տոսպից և Թիմարից դեպի արևելք) և Հայոց Ձոր (Վան-Տոսպից դեպի հարավ)¹:

Համաձայն Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի հանձնարարությամբ 1913-1914 թթ. Վանի թեմական իշխանությունների կողմից կազմված վիճակագրության՝ Վան քաղաքում կար 4.230 տուն, 22.470 շունչ հայ, Վան-Տոսպի շրջանի 20 հայաբնակ բնակավայրերում՝ 1.592 տուն, 9.614 շունչ հայ: Արճակի նահիեն ուներ 22 հայաբնակ բնակավայր՝ 1.013 տուն, 6.679 շունչ հայ բնակչությամբ, Թիմարի նահիեն՝ 40 հայաբնակ բնակա-

1 Տե՛ս Ծերուկ, «Վանի նահանգը ներկայումս», *Մուրճ* (Թիֆլիս), 1904, № 3, 42-43: Տե՛ս նաև Владимир Маевский, *Военно-Статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилайетовъ, I. Географический очеркъ* (Тифлисъ: Типографія Штаба Кавк. воен. окр., 1904), 10-11:

վայր՝ 2.525 տուն, 15.411 շունչ հայ բնակչությամբ և Հայոց Ձորի նահիեն՝ 30 հայաբնակ բնակավայր՝ 1.383 տուն, 8.482 շունչ հայ բնակչությամբ: Այսպիսով, Մեծ եղեռնի նախօրյակին Վանի գավառակի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 10.743 տուն, 62.656 շունչ²:

Վանի գավառակի առանձին շրջանների թեմական պատկանելությունը խայտաբղետ էր: Վան քաղաքն ու Վան-Տոսպի գյուղերը, Արճակի գյուղախումբն ամբողջությամբ, ինչպես նաև Թիմարի գյուղախումբը մասամբ գտնվում էին Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի իրավասության ներքո՝ Վանի արքեպիսկոպոսական վիճակի կազմում, Թիմարի գյուղախմբի մի շարք հայաբնակ վայրեր ենթակա էին Լիմ-Կտուց վանական վիճակի հովվական իշխանությանը, Հայոց Ձորի գյուղախումբը Աղթամարի կաթողիկոսության թեմ էր³:

Վանի թեմը հիշատակվում է X դարից հետո՝ որպես Վարագավանքի թեմ: Վանքի վանահայրությունն ու վիճակի առաջնորդությունն ի սկզբանե գրեթե անբաժան էին, այսինքն՝ Վարագավանքի վանահայրը նաև թեմի առաջնորդն էր: Դարերի ընթացքում թեմը հաջորդաբար ենթարկվել է Աղթամարի և Էջմիածնի կաթողիկոսների հոգևոր իրավասությանը, իսկ 1828 թ. հետո անցել է Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի ենթակայության տակ: XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբին Վանի թեմը և նրան կից՝ Լիմ-Կտուցի և Հեքյարիի վիճակներն ընդգրկում էին Վանի նահանգի գրեթե ամբողջ տարածքը⁴:

Լիմ կղզու թեմը հիշատակվում է XIV դարից: Մինչև 1898 թ. կազմում էր անջատ վանահայրություն, երբեմն Աղթամարի կաթողիկոսության իրավասության տակ: 1898 թ. կցվում է Կտուցի վանահայրությանը⁵:

Կտուցի վանքը և թեմը հաստատվել էին Լիմից անջատված միաբանների կողմից՝ XV դարում (այլ տվյալներով՝ XVII դարում): 1828 թ. անցել է Վանի առաջնորդության իրավասության տակ, իսկ 1898 թ. միավորվել Լիմի վանական վիճակի հետ: Լիմ-Կտուց միացյալ վանական վիճակը կցվել է Վանի առաջնորդությանը 1904 թ.⁶ Ազգային կենտրոնական վարչության որոշմամբ⁶:

Երբեմնի ազդեցիկ Աղթամարի կաթողիկոսությունը XX դարի սկզբի դրությամբ արդեն Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին էր զիջել նախկին եկեղեցական վիճակների մեծ մասը՝ կորցնելով իր նշանակությունը: 1895 թ. Աղթամարի կաթողիկոս

2 Տե՛ս Ա.-Դ. Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին (Երևան, «Լոյս», 1917), 11-13, 18, 21:

3 Տե՛ս Մաղաքիա Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին և իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականությունը ու ներկայ կացությունը* (Կոստանդնուպոլիս, հրատարակիչ Վ. և Հ. Տեր-Ներսեսեան, 1911), 261, 265: Տե՛ս նաև Արշակ Ալաօյաճեան, «Առաջնորդական վիճակներ», 1908 *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիանդանոցի Հայոց* (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1908), 312-313, 346: Հայոց Ձորի թեմական պատկանելության վերաբերյալ մասնավորապես տե՛ս Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան և իր հօրին աղէկրալի 1915 տարիին* (Մի Եորք, 1985), 37, Սամվել Կարապետյան, *Հայոց Ձոր* (Երևան, ՀՃՈՒՀ, 2015), 32:

4 Տե՛ս Ալաօյաճեան, «Առաջնորդական վիճակներ», 312:

5 Նույն տեղում, 313:

6 Նույն տեղում:

Խաչատուր Շիրոյանի (1864 – 1895) մահից հետո կաթողիկոսության աթոռը մինչև Մեծ եղեռնը մնացել է թափուր՝ հանձնվելով Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից ուղարկված տեղապահների և Տնօրեն խորհրդի կառավարմանը⁷:

Համաձայն Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1904 թ. տվյալների՝ Վանի թեմում (Վան-Տոսպ, Ադիջևազ, Բերկրի, Արճեշ) կային 114 եկեղեցի և 25 կանգուն (անվանապես գործող) վանք, Լիմ-Կտուցի թեմում (Թիմար)՝ 24 եկեղեցի և 8 վանք, Ադթամարի թեմում (Կարճկան, Ոստան, Կեցան, Կարկառ, Հայոց Ձոր, Շատախ)՝ 193 եկեղեցի և 41 վանք⁸:

Բուն Վանի գավառակի տարածքում Մեծ եղեռնի նախաշեմին կար անվանապես գործող 16 վանք, այդ թվում՝ Վան-Տոսպի գյուղախումբ՝ 5 (Վարագավանք, Սուրբ Գրիգորի կամ Սալնապատի վանք, Կարմրավորի Սուրբ Աստվածածին վանք, Սուրբ Խաչ վանք, Կոունկ Վանից կամ Ծովահայաց Սուրբ Աստվածածնի վանք), Թիմարի նահիե՝ 5 (Կտուցի Սուրբ Կարապետ վանք կամ Կտուց անապատ, Լիմ անապատ կամ Սուրբ Գևորգի վանք, Ալյուրի Սուրբ Աստվածածին վանք, Սուրբ Էջմիածին վանք, Էրերնա Սուրբ Սահակի վանք), Արճակի նահիե՝ 1 (Արճակի Սուրբ Աստվածածին) և Հայոց Ձորի նահիե՝ 5 (Անգղի Սուրբ Աստվածածինը, Սրխու Սուրբ Նշան կամ Սուրբ Մարինոսը, Խեքա Սուրբ Գևորգը, Սուրբ Աբրահամը, Ծիծաղաբեր Սուրբ Աստվածածինը)⁹:

Բ. Մեծ եղեռնի նախաշեմին Վանի գավառակի հայկական վանքերի սոցիալ-տնտեսական կացության ընդհանուր բնութագիրը

Պատմական Վան-Վասպուրականը Արևմտյան Հայաստանի վանքերով և սրբավայրերով առավել հարուստ տարածքներից մեկն էր: Ուսումնասիրողները դա պայմանավորում են հետևյալ երեք հիմնական հանգամանքներով. ա) հնում այդ տարածքը Հայաստանի առավել ընդարձակ և բազմամարդ նահանգներից մեկն էր, բ) Վասպուրականի թագավորները, եկեղեցական նվիրապետությունն ու ժողովուրդը եռանդուն են եղել վանքաշինության հարցում, գ) նահանգը նյութապես բավական հարուստ էր, ունեցել է խաղաղության և բնականոն զարգացման համեմատաբար ավելի երկար ժամանակաշրջաններ¹⁰:

XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբների ընթացքում վանական կյանքը ինչպես Վանի գավառակում, այնպես էլ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բնութագրվում է շարունակական անկման միտումներով: Դա պայմանավորված էր երկու հիմնական գործոնով՝ քրդերի կողմից վանքերի պարբերական ասպատակումներով

7 Տե՛ս Ներսէս Ակիւնեան, *Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Ադթամարայ: Պատմական ուսումնասիրութիւն* (Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1920), 192: Տե՛ս նաև Ալայօյաճեան, «Առաջնորդական վիճակներ», 345:

8 Տե՛ս «1904 Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց» (Կ.Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1904), 371-372, 394-395:

9 Հաշվարկը արվել է մեր կողմից՝ ըստ տարբեր աղբյուրների:

10 Տե՛ս Համագապ Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Գ. մաս (Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1947), 976:

և հայ բնակչության շարունակական աշխարհականացմամբ ու դրա հետ կապված՝ վանականի կյանքն ընտրողների թվի նվազմամբ:

Հատկապես մեծ ավերածություններ պատճառվեցին Վանի վանքերին համիդյան կոտորածների ժամանակ: 1895-1896 թթ. կողոպտվեցին և ավերվեցին Վանի գավառակի գրեթե բոլոր գործող վանքները: Այսպես, Հայոց Ձորում տուժեցին Սպիտակ Սուրբ Աստվածածնի, Անգղա Սուրբ Աստվածածնի, Սրխու, Էրմերա Սուրբ Աստվածածին, Խեքա Սուրբ Գևորգ վանքերը¹¹, Թիմարում՝ Ալյուրի, Էրերնա Սուրբ Սահակ, Սուրբ Էջմիածին վանքերը, Լիմ և Կոուց անապատների «Դրսի տուն» (վանական համալիրի՝ համապատասխան կղզիներից դուրս գտնվող) հատվածները¹², Արճակում՝ Սուրբ Աստվածածին վանքը¹³: Վան քաղաքի և շրջակա գյուղերի ջարդի ընթացքում (1896 թ. հունիս)՝ կողոպտվեցին և հրկիզվեցին Վան-Տոսպի գյուղախմբի վանքերը (Վարագավանք, Կարմրավոր Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Խաչ, Սալնապատի Սուրբ Գրիգոր), սպանվեցին վանքային միաբանության անդամներ, վանքերին կից գործող դպրոցների աշակերտներ, վանքերում ապաստանած հայեր¹⁴: Միայն Լիմի ու Կոուցի անապատների՝ համապատասխան կղզիներում տեղակայված հատվածները, շնորհիվ իրենց անհասանելի դիրքի, խուսափեցին հարձակումներից՝ իրենց հերթին ապաստան տալով շուրջ 10.000 հայ փախստականի¹⁵:

Համաձայն 1896 թ. կազմված համագումար վիճակագրության՝ համիդյան ջարդերի արդյունքում Հայոց Ձորում թալանվել և հրկիզվել էին 5 վանք և 6 եկեղեցի, սպանվել էին 14 քահանա և վարդապետ, Թիմարում՝ համապատասխանաբար՝ 5 վանք, 2 քահանա և վարդապետ, Վան-Տոսպում և Արճակում՝ 4 վանք և 2 եկեղեցի, 4 քահանա և վարդապետ¹⁶:

Վերոնշյալի հետևանքով՝ 1870-ական թթ. – 1910-ական թթ. սկիզբ ընկած ժամանակաշրջանում Վան-Վասպուրականի բազմաթիվ վանքեր ամայացան և մատնվեցին անխնամության: Մեկ տվյալի համաձայն՝ Վասպուրականում 1870-ական թթ. կեսերին կար 70 գործող վանք՝ 1.500 միաբաններով, իսկ արդեն 1910-ական թթ. սկզբներին՝ միայն 30 կանգուն վանք¹⁷:

Դեռևս 1873 թ. Վանի Ալյուր գյուղի Սուրբ Աստվածածին վանքում տեսչական այցով գտնվող Երեմիա եպիսկոպոս Տեկանցն իր նոթերում կենկատակ արձանագրում էր, որ վանքում միաբան չլինելու պատճառով միաբանության պաշտոն են վարում 4

11 Տե՛ս «Աղթամարայ հանգուցեալ Խաչատուր կաթողիկոսի վերջին թուղթն եւ տեղեկագիրը», *Արարատ* (Սբ. Էջմիածին), 1896, Ե., մայիս, 247:

12 Տե՛ս «Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում», *Արարատ*, 1896, Բ., փետրվար, 89:

13 Տե՛ս «Աշխարհանք» շաբաթաթերթ գրական, քաղաքական, տնտեսական (Վան), թիվ 18, 29 մայիս 1911, 12:

14 Տե՛ս «Տեղեկագիր Վասպուրականի կոտորածին», *Արարատ*, 1896, ԺԲ., դեկտեմբեր, 579:

15 Տե՛ս Մակար վրդ. Տեր-Յովհաննեսեան, «Վանա ծովն եւ իր կղզիները», *Բիզանդիոն* (Կ.Պոլիս), փետրվար 21 (մարտ 6) 1911, թիվ 4366:

16 Տե՛ս «Տեղեկագիր Վասպուրականի կոտորածին», *Արարատ*, 1896, ԺԲ., դեկտեմբեր, 586:

17 Տե՛ս Ա. Մենակ, «Հայոց Ձորը. VI. Հայոց Ձորի հայ վանքերը», *Աշխարհանք*, 20 մարտի 1911 (թիվ 10), 273:

կատուներ¹⁸: Մեծ եղեռնի նախօրյակին Վանի գավառակի միայն հատուկենտ վանքեր ունեին կայուն միաբանություն, այն էլ՝ սովորաբար բաղկացած մեկից երեք անդամներից (Վարագավանք, Լիմ, Կտուց): Մնացած վանքերը միայն անվանապես էին գործող՝ տնօրինվելով այցելող հոգևորականի, հարևան հայաբնակ բնակավայրի քահանայի, հոգաբարձու մարմնի, երբեմն անգամ՝ վանքում բնակություն հաստատած որևէ պատահական աշխարհիկ անձի կողմից:

Վանքերի ամայացման հետևանքով առանց որևէ վերահսկողության թողնված վանքապատկան ընդարձակ կալվածքները գրավվում և օգտագործվում էին քուրդ և հայ գյուղացիների կողմից՝ չնչին վարձավճարի դիմաց, երբեմն՝ ձրի:

Անգամ առավել խոշոր գործող վանքերի միաբանները բողոքում էին նյութական միջոցների սղությունից և դրա հետևանքով՝ վանքային շինությունների, վանքապատկան տնտեսության անմխիթար վիճակից: Այսպես, Լիմ անապատի միաբան Մակար վարդապետ Տեր-Հովհաննիսյանը 1911 թ. իր թղթակցություններից մեկում արձանագրում էր, որ վանքը չունի կալի մեքենա, ինչի հետևանքով փչանում է հացահատիկի որոշ մասը, իսկ Լիմի անապատի ենթակայության տակ գտնվող և անվանապես գործող վանքերի (Էջմիածին, Սուրբ Սահակ) շենքերի մեծ մասը գրեթե ավերակ է¹⁹:

Քրդական հարձակումների հետևանքները հաղթահարելու, անմխիթար տնտեսական վիճակը բարելավելու հրամայականը հանգեցնում էր նրան, որ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի համաձայնությամբ որոշ վանքերի նկատմամբ հաստատվում էր աշխարհիկ անձանցից կազմված հոգաբարձություն: Այսպես, համիդյան կոտորածներից հետո նման հոգաբարձություն էր սահմանվել Վարագավանքի նկատմամբ (մանրամասն տե՛ս հոդվածի Վարագավանքին վերաբերող բաժնում):

Վանքի կառավարման գործառնությունը դրվում էր որևէ աշխարհիկ անձի կամ հոգաբարձության վրա՝ նաև այն պարագայում, երբ վանքը տարբեր պատճառներով (բնական մահ, կոտորածներ) այլևս դադարում էր ունենալ միաբաններ, կամ էլ վանքում ապրող միաբաններն իրենց գառամյալ տարիքի պատճառով այլևս անկարող էին վարել վանահայրության պաշտոնից բխող պարտականությունները²⁰:

Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը, գավառական խորհուրդները ծրագրեր էին մշակում կանգուն շենքեր ունեցող, սակայն սակավաթիվ միաբանությամբ կամ միաբաններից գուրկ վանքերը կրթական նպատակներով ծառայեցնելու ուղղությամբ: Այսպես, Վանի գավառակի վանքերից շատերում (Վարագավանք, Սալնապատի Սուրբ Գևորգ, Կարմրավոր Սուրբ Աստվածածին) բացվում են գիշերօթիկ դպրոց-որբանոցներ 1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածների արդյունքում ծնողներին կորցրած երեխաների համար: Նշված դպրոցները պահելու համար, ի թիվս այլ միջոցների, օգտագործվում էր տվյալ վանքի վանքապատկան կալվածքներից ստացվող հասույթների մի

18 Տե՛ս Երեմիա Տեկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական 1872-1873 թթ.* (Երևան, Հայաստանի ԳԱԱ պատմ ինստ., 1991), 266:

19 Տե՛ս Մակար վրդ. Տեր-Յովհաննեսյան, «Վանա ծովն եւ իր կղզիները», *Բիզանդիոն*, 23 փետրվարի (8 մարտի) 1911, թիվ 4368, 1:

20 Տե՛ս Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, 995:

մասը²¹: Վանքերից շատերում դպրոցներն ու գիշերօթիկ վարժարանները գործում էին որոշ ընդհատումներով նախքան Մեծ եղեռնը:

1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո Վանի վանքապատկան տնտեսությունների կառավարման արդյունավետության բարձրացման հարցում որոշակի ներդրում են ունենում նաև Հ. Յ. Դաշնակցության տեղական կառույցները: Այսպես, օրինակ, Հայոց Ձորում դաշնակցական գործիչները կարողանում են որոշ չափով կարգ ու կանոն մտցնել վանքապատկան կալվածքների վարձակալության հարցերում, ավելացնել վարձակալությունից ստացված հասույթները և ուղղել դրանք գավառակի հայկական դպրոցների ծախսերի վրա²²:

Շնորհիվ ազգային-համայնքային կառույցների գործունեության՝ Վանի վանքերի սոցիալ-տնտեսական վիճակը սկսում է հետզհետե ցույց տալ բարելավման միտումներ: Սկսում է աշխուժանալ վանական կյանքը, ինչն արտահայտվում է Վան-Վասպուրականի առանձին խոշոր վանքերում վանականների թվի որոշակի ավելացմամբ: Սակայն 1914 թ. բռնկված Առաջին աշխարհամարտը և Մեծ եղեռնը մեկընդմիջտ կասեցրեցին այդ գործընթացը:

Գ. Վան-Տոսպի վանքերը

1. Վարազավանք (Ներքին Վարագ, Ստորին Վարագ, Նոր Մենաստան Սուրբ Խաչի) Վարազավանքը կամ Ստորին (Ներքին) Վարագա վանական համալիրը Վան-Վասպուրականի և ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի առավել նշանավոր վանքերից մեկն էր՝ «*համայն վասպուրականցոց պաշտելի և խնկելի սրբավայր, հոգին ու միտք գրառող, արդար*»²³: Տեղակայված էր Վան քաղաքից հարավ-արևելք, Ներքին Վարագ լեռան արևմտահայաց լանջին, փոքրիկ հարթության վրա:

Մեծ եղեռնի նախաշեմին Վարազավանքը բաղկացած էր յոթ՝ միմյանց կից եկեղեցիներից, ինչի պատճառով տեղի մահմեդական բնակչության շրջանում այն հայտնի էր «Ետտի քիլիսե» (յոթ եկեղեցի) անունով²⁴: Վանքի շուրջը ձգվում էր երկհարկանի մի շինություն, որը ներառում էր վանականների և ուխտավորների համար նախատեսված

21 Նույն տեղում, 1089:

22 Տե՛ս Ա. Մենակ, «Հայոց Ձորը», թիվ 10, 274: Դրա հետ մեկտեղ, անհրաժեշտ է նշել, որ Դաշնակցության կողմից Վանի գավառի որոշ վանքերի գույքի նկատմամբ վերահսկողության հաստատումը, վանական գործերին խառնվելը առանձին դեպքերում ուղեկցվեցին եկեղեցական գույքի ապօրինի բռնագրավմամբ և նման բռնագրավումների դեմ ձայն բարձրացնող հոգևորականների նկատմամբ բռնություններով: Տե՛ս Ավետիս Հարությունյան, «Հոգևոր-կրոնական հարաբերությունները Վանի նահանգում եւ Աղթամարի վանքի կողոպտման խնդիրը», *Էջմիածին. Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Սթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի* 8 (2016), 133-143:

23 Գեորգ Շերենց, *Սրբավայրեր. Տեղագրութիւն Վասպուրականի-Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց, վանօրէից եւ ուսումնարանաց* (Թիֆլիս, տպ. «Վերեիչե եւ Կամենմախեր», 1902), 59:

24 Վանական համալիրի եկեղեցիներն էին՝ սուրբ Աստվածածինը (XI դար), սուրբ Գևորգը (գավիթ), սուրբ Նշանը (XI դար), սուրբ Խաչը, սուրբ Սիոնը, սուրբ Հովհաննէսը կամ սուրբ Աբեղան (X դար) և սուրբ Սոփիան կամ Բերդավորը (981 թ.), տե՛ս Մուրադ Հասրաթյան, «Վարազավանք», «*Քրիստոնեայ Հայաստան*» հանրագիտարան (Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխ. խմբ., 2002), 962:

47 սենյակներ, փուռ, բաղնիք, Ժառանգավորաց դպրոցը, ինչպես նաև որպես վանքի առաջնորդարան ծառայող երկու մեծ սենյակ²⁵:

Վարագավանքի վերելքով և զարգացմամբ է բնութագրվում Մկրտիչ Իսրիմյանի (Իսրիմյան Հայրիկ) վանահայրության մոտ 30-ամյա շրջանը (1857-1885 թթ., որոշ ընդմիջումներով): Իսրիմյանի առաջին քայլերից է դառնում վանքը Վանի առաջնորդների իրավասությունից հանելը և այն Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին ուղղակի ենթակա դարձնելը²⁶:

Որպես Վարագավանքի վանահայր՝ Մկրտիչ Իսրիմյանի նշանակալից ձեռնարկներից մեկն է դառնում 1857 թ. գարնանը վանքում Ժառանգավորաց վարժարան – գիշերօթիկ դպրոցի հաստատումը, որտեղ սկսում է ուսում ստանալ Վան քաղաքից և շրջակա գյուղերից մոտ 25 երեխա²⁷: Հետագա տարիներին վարժարանի աշակերտների թիվը հասցվում է 40-ի²⁸:

1885 թ. Մկրտիչ Իսրիմյանի՝ Կ. Պոլիս կանչվելուց հետո Վարագավանքի վանահայրությունը նորից անցնում է Վանի թեմի առաջնորդներին: Դրանցից հատկապես Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալեաթճյանը (պաշտոնավարել է մինչև 1888 թ.) հիմնանորոգում է տպարանը, Ժառանգավորաց դպրոցի կացարանը և այլ շինություններ²⁹:

Գ. Ալեաթճյանի և նրա հաջորդների օրոք վանքը շարունակում է իր ավելի կամ պակաս շեն ընթացքը մինչև 1896 թ. հունիս, երբ Վանի կոտորածի օրերին այն, ի թիվս շրջանի այլ եկեղեցիների և վանքերի, ենթարկվում է քուրդ ջարդարարների հարձակմանը: Վանքի միաբաններից, Ժառանգավորաց դպրոցի աշակերտներից, վանքում աշխատող մշակներից շատերը սպանվում են, վանքապատկան ունեցվածքը՝ շարժական գույքը, անասուններն ու արջառը, թալանվում: Հրկիզվում և ավերակույտի են վերածվում վանքի վարչական շինություններից շատերը: Վանքն առժամանակ ամայանում է³⁰:

Կոտորածների ալիքի մարելուց հետո վանեցիներն անմիջապես ձեռնամուխ են լինում վանքի վերականգնմանը: Որոշվում է վանքի վերաշինության և հետագա կառավարման գործը հանձնել աշխարհականների՝ անմիջապես Կ.Պոլսի պատրիարքարանի իրավասության տակ գործող և քաղաքի երևելի վաճառականներից բաղկացած հոգաբարձության: Հոգաբարձության մարմնին հաջողվում է մի քանի տարվա ընթացքում վերականգնել ավերված շինությունները, կառուցել նոր կացարաններ վանքի միաբանների, Ժառանգավորաց դպրոցի աշակերտների, վարժարանի ուսուցչական կազմի և ուխտավորների համար: Հաջողությամբ է պսակվում վանքի տնտեսության վերականգնումը, այն հասցվում է «աննախընթաց պայծառութեան»³¹:

25 Տե՛ս Երուսևոյ Լալայեան, «Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր», *Ազգագրական հանդես* (Թիֆլիս), 1911, գիրք XXI, 66:

26 Տե՛ս Շէրենց, *Սրբավայրեր*, 64:

27 Տե՛ս Ծերուկ, «Վանի նահանգը ներկայումս», 51:

28 Տե՛ս Շէրենց, *Սրբավայրեր*, 64:

29 Նույն տեղում:

30 Տե՛ս Ծերուկ, «Վանի նահանգը ներկայումս», 52:

31 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Համբարձում Երամեան, *Յուշարձան*, հատ. Ա (Աղեքսանդրիա, տպ. Արամ Գասապեան, 1929), 433-434, նույնը, հատ. Բ., 133:

1909 թ. Վանի նահանգ այցելած արևելահայ ուսումնասիրող Ա-Դոն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) հաղորդում է, որ վանքապատկան տնտեսությունն ընդգրկում էր 1.000 գլուխ ոչխար, 30-ից ավելի կով ու մատակ, 20-ից ավելի եզներ: Վանքն ուներ հսկայական արոտատեղիներ, ավելի քան 150 դեպատին³² վարելահող, լավ պարտեզ, ընդարձակ ծառաստան, ջրաղաց, որի համար ջուր էր բերվել Վարագ լեռան լանջերից բխող աղբյուրներից: Բացի դրանից, վանքը տարեկան շոշափելի դրամական նպաստներ էր ստանում տարբեր կտակներից և հիմնադրամներից: Վանքի եկամուտների մեծ մասը ծախսվում էր դպրոցի վրա, մնացածը՝ միաբանության պետքերի և 40 մշակների վրա³³:

Նույն՝ 1909 թ. տվյալներով՝ Վարագավանքի Ժառանգավորաց վարժարանն ուներ երեք նախակրթական և չորս սովորական դասարաններ, որոնցում սովորում էր ավելի քան 60 երեխա³⁴: Վարժարանի առաջընթացը մեծապես պայմանավորված էր 1905 թ. այդ հաստատության տեսուչ նշանակված Արտակ Դարբինյանի գործունեությամբ: Նա մի շարք բարելավումներ է մտցնում դպրոցում, մասնավորապես՝ կազմում է ուսումնական նոր ծրագիր, որը համընկնում էր Կովկասի հայկական միջնակարգ դպրոցների, հատկապես Գևորգյան ճեմարանի և Ներսիսյան դպրոցի ծրագրերին³⁵:

Վանի հայերի և Վարագավանքի կյանքում նշանակալից իրադարձություններ են դառնում 1910 թ. Ժառանգավորաց վարժարանի և Վարագավանքում Խրիմյան հայրիկի գործունեության 50-ամյա հոբելյանի տոնակատարությունները: Դրա առթիվ վանք եկած ուխտավորների շրջանում, ինչպես նաև Վանում, Ռուսաստանում և ԱՄՆ-ում կազմակերպվում են հանգանակություններ, որոնց արդյունքում հավաքված գումարներն ուղղվում են ի պետս վարժարանի կարիքների³⁶:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին՝ 1914 թ. հունիսին Վարագավանք այցելած ռուսահայ հոգևորական Ռուբեն Բեկգուլյանցը հաղորդում էր, որ այն բավական բարեկարգ վիճակում է, թեև իր վրա դեռևս կրում է համիդյան ավերածությունների հետքերը: Վանքին կից շարունակում էր գործել Ժառանգավորաց գիշերօթիկ դպրոցը՝ 70 աշակերտով: Ընթացքի մեջ էր դպրոցի նոր շենքի կառուցումը³⁷:

Վանքում հատուկ ուշադրություն էր դարձվել մեղվապահության և թռչնապահության զարգացման վրա: Կար մեղվանոց՝ 12 նոր մեղվափեթակներով: Թռչնաբան էին բերվել և պահվում էին լավագույն ցեղատեսակների թռչուններ: Վանքում կար

32 Մեկ դեպատինը մոտավորապես հավասար է մեկ հեկտարի:

33 Տե՛ս Ա-Դոն, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները* (Երևան, տպ. «Կուլտուրա», 1912), 24:

34 Նույն տեղում:

35 Տե՛ս Ժառանգավորաց դպրոցի սան Գարեգին Մովսիսյանի հուշերը, <http://www.raa-am.com/raa/public/publish.php?mid=5&more=2&cont=33&obid=112&uid=2012> դիտվել է 21.01.2019:

36 Տե՛ս Երամեան, *Յուշարձան*, հատ. Ա., 434, նույնի, հատ. Բ., 133:

37 Տե՛ս Рубен Бекгулянци, *По Турецкой Армении. Впечатления отъ поездки летом въ 1914 году* (Ростовъ на Дону: типография Я. М. Искидарова, 1914), 18:

նաև ձիթահանք: Մենաստանի տնտեսական կառավարումը գտնվում էր վանական տեսչական խորհրդի ձեռքում, որը կազմված էր երևելի վանեցի հայերից³⁸:

1913 թ. Վարագավանք է այցելում Վանի նորանշանակ նահանգապետ Թահսին բեյը, որը, հաշվի առնելով վանքի առաջադիմությունը, վանքին ճտահան մեքենա (ինկուբատոր) է նվիրում, ինչպես նաև լուսանկարվում է Ժառանգավորաց վարժարանի սաների հետ³⁹:

1914 թ. վանքի միաբանությունը բաղկացած էր ընդամենը երեք վարդապետներից⁴⁰ (համեմատության համար՝ 1873 թ. վանք այցելած Երեմիա Տեկանցը հաղորդում է, որ վանքի միաբանությունը բաղկացած էր 14 անդամներից, այդ թվում՝ 8 վարդապետ⁴¹): Փոխվանահայրը (վանահայրն ի պաշտոնն Վանի թեմի առաջնորդն էր) 86-ամյա Վրթանես ծայրագույն վարդապետ Տեկանցն էր (սպանվել է թուրք ոստիկանների կողմից 1915 թ. ապրիլի 7-ին)⁴²:

Լուս. 1. Վարագավանք. ընդհանուր տեսարան (Бекгульянц Р., По Турецкой Армении. Впечатления от поездки летом в 1914 году, Ростовъ на Дону, 1914)

38 Նույն տեղում, 16-17:

39 Նույն տեղում, 18-19:

40 Նույն տեղում, 18:

41 Տե՛ս Տեկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք*, 272:

42 Տե՛ս Թ-էդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականության*, 43:

Լուս. 2. Վարագավանքի հոգևորականներն ու սպասավորները Սենեքերիմ արքայի գահի շուրջ («Արաքս» պատկերագրող հանդես, Ս. Պետերբուրգ, 1893, Գիրք Ա)

Լուս. 3. Վարագավանքի դպրոցի սաները ծղոտե գլխարկներ հյուսելուց (Бекгульянц Р., По Турецкой Армении. Впечатления отъ поѣздки лѣтомъ въ 1914 году, Ростовъ на Дону, 1914)

Լուս. 4. Վանի կուսակալ Թահսին բեյը Վարագավանքում (Бекгульянц Р., По Турецкой Армении. Впечатления от поездки летом в 1914 году, Ростов на Дону, 1914)

2. Ս. Գրիգոր վանք (Սալնապատի վանք, Սալնաձորի անապատ)

Վանքը գտնվում էր Վան քաղաքից դեպի հարավ-արևելք՝ 6 կմ հեռավորության վրա, Վարագա լեռան ստորոտում ձգվող մի ձորակի մեջ բարձրացած բլրակի գագաթին⁴³։ Մեծ եղեռնի նախօրյակին վանքը բաղկացած էր Ս. Աստվածածնի և Ս. Կարապետի եկեղեցիներից և մի ժամատնից, շրջապատված էր պարսպով, ուներ վանականների և ուխտավորների համար նախատեսված կացարաններով առանձին շենք⁴⁴։ Ամռանը վանքի տարածքը բավական հով էր, ուստի և Վանից շատ ընտանիքներ գալիս էին այնտեղ ամառանոց՝ ապաստանելով վանքի սենյակների կամ վրանների մեջ⁴⁵։

1873 թ. գարնանը վանք այցելած Երեմիա Տեկանցը հաղորդում էր, որ վանքն առանց միաբանների է, ունի միայն վանահայր։ Վանքում էին ապրում մեկ մշակ, մեկ գառնարած, մեկ տնտես՝ իր երկու որդիներով։ Վանքի թեմին էին պատկանում Վան-Տոսպի 11 հայաբնակ գյուղեր⁴⁶։

43 Տե՛ս Լալայեան, «Վապուրական», XXI, 80։

44 Նույն տեղում, 83։

45 Նույն տեղում, 80։ Տե՛ս նաև Շերենց, *Սրբավայրեր*, 53։

46 Տե՛ս Տեկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք*, 243։

Ա-Դոյի տվյալներով (1909 թ.) վանքապատկան տնտեսությունը հարուստ չէր, ուներ ընդամենը 120 ոչխար և 30-ի չափ այլ անասուններ: Վանքապատկան արոտատեղիներն ու վարելահողերը տրված էին կապալով՝ տարեկան 30 ոսկի եկամուտի դիմաց⁴⁷:

Վանքում գործում էր գիշերօթիկ դպրոց-որբանոց (բացվել էր 1898 թ.), որի ծախսերը հոգվում էին Հայոց պատրիարքարանի միջոցով տարբեր բարերարներից ստացվող նպաստներով (այդ թվում՝ ԱՄՆ Նյու Յորք քաղաքում գործող որբախնամ ազգային ընկերությունը)⁴⁸: 1909 թ. տվյալներով՝ որբանոցն ուներ 40 սան⁴⁹:

3. Կարմրավորի Ս. Աստվածածին վանք

Կարմրավորի Ս. Աստվածածին վանքը գտնվում էր Վարազա և Զիաթնուկ լեռների լանջին տարածված փոքրիկ հարթության վրա: Հեռավորությունը Վանի Այգեստան թաղամասից՝ երեք, իսկ Վարազավանքից՝ մեկ կիլոմետր էր⁵⁰: Մեծ եղեռնի նախօրյակին վանքը բաղկացած էր մի եկեղեցուց և մի գավիթից, պարսպապատ էր: Եկեղեցին շինված էր հասարակ, անտաշ քարերից⁵¹: Վանքը վերանորոգվել է 1868-70 թթ., ապա՝ 1895-96 թթ. համիդյան կոտորածների ընթացքում դրան պատճառած ավերածություններից հետո⁵²:

1873 թ. ապրիլին վանք այցելած Երեմիա Տեկանցը հաղորդում էր, որ վանքը վանահայր չունի, ենթարկվում է ուղղակիորեն Վանի թեմի առաջնորդին: Վանքում ապրում էին մեկ միաբան, որը տեղափոխվել էր Լիմ անապատից, մեկ վերակացու, մեկ տիրացու, երկու մշակ, հինգ հոտաղ, երկու տնտես⁵³:

1880-81 թթ. Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում բռնկված սովից, ինչպես նաև 1895-96 թթ. կոտորածներից հետո վանքում առժամանակ բացվել էր որբանոց-գիշերօթիկ դպրոց⁵⁴:

Վանքն ուներ վարելահողեր, որոնք կառավարվում էին հատուկ հոգաբարձական մարմնի կողմից: 1910-ական թթ. սկզբներին վանքում էր ապրում մի վարդապետ, իբր վանահայր՝ ստանալով հոգաբարձությունից ուտեստ, հանդերձ և ամսական 30 դուրուշ ոռճիկ⁵⁵:

47 Տե՛ս Ա-Դ-ո, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները*, 25:

48 Տե՛ս Տրդատ եպս. Պալեան, *Հայ վանորայք* (Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2008), 264:

49 Տե՛ս Ա-Դ-ո, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները*, 25:

50 Տե՛ս Լալայեան, «Վասպուրական», գիրք XXI, 77:

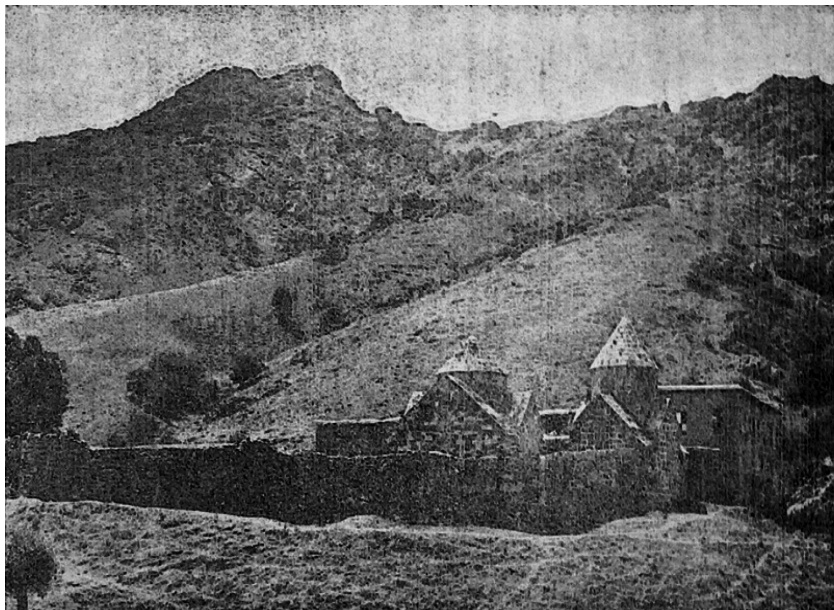
51 Նույն տեղում:

52 Նուն տեղում, 51:

53 Տե՛ս Տեկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք*, 246:

54 Տե՛ս Շէրենց, *Սրբավայրեր*, 51-52:

55 Տե՛ս Լալայեան, «Վասպուրական», XXI, 80: Թեոդիկը նշում է Մեծ եղեռնի նախօրյակին վանքի վանահոր անունը՝ Եղիշե վարդապետ Խերանյան, որն ըստ երևույթին Լալայանի հիշատակած նույն վարդապետն է: Տե՛ս Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան*, 44:

Լուս. 5. Սալնապատի Ս. Գրիգոր վանք (Լալայեան Երուանդ, Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր, «Ազգագրական հանդէս», Թիֆլիս, 1911)

Լուս. 6. Կարմրավորի Ս. Աստվածածին վանք (Լալայեան Երուանդ, Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր, «Ազգագրական հանդէս», Թիֆլիս, 1911)

4. Ս. Խաչ վանք

Վանքը գտնվում էր Վան քաղաքից 5 կմ դեպի հարավ-արևելք՝ Կոտուրաշ գյուղի մոտ, բլրի գագաթին: Բաղկացած էր եկեղեցուց, մատուռից (սուրբ Գևորգ) և գավիթից: XX դարի սկզբներին գավիթի ծածկն արդեն քանդված էր, իսկ եկեղեցին խարխուլ վիճակում էր⁵⁶:

Վանքը ծառայել է Վան քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակչության համար որպես ուխտատեղի և օղափոխության համար հարմար տեղ: «*Հայ եւ թուրք զբօսաշրջիկները պակաս չեն նորա ուռնեսաց տակ քէֆ անելու, բայց ո՛չ մի օգուտ տալով վանքին*», – նշվում է մի վկայության մեջ⁵⁷:

XIX դ. վերջին – XX դ. սկզբներին վանքը կայուն միաբանություն չի ունեցել: 1873 թ. Սուրբ Խաչ այցելած Երեմիա վարդապետ Տևկանցը նշում է, որ վանքի վանահոր պարտականությունները կատարում էր կուրուբաշցի քահանա տեր Խաչատուրը: Բացի նրանից վանքում կային երկու տնտես, չորս մշակ, մեկ հովիվ, մեկ գառնարած: Վանական տնտեսությունը բաղկացած էր 103 անասունից (85 հատ ոչխար, 4 գոմեշ, 4 եզ, 1 կով, 9 հորթ և այլն)⁵⁸:

Արևմտահայ ազգագրագետ և մանկավարժ Մանուել Միրախորյանի՝ վանք այցելության ժամանակ (1883 թ.) այն ունեցել է վարդապետ վանահայր (անունը չի նշվում), որը մտադիր էր վանքում գիշերօթիկ որբանոց-դպրոց բացել⁵⁹:

5. Կոռնկ Վանից կամ Ծովահայաց Ս. Աստվածածին վանք

Կոռնկ Վանից կամ Ծովահայաց Սուրբ Աստվածածին⁶⁰ վանքը գտնվել է Վան քաղաքից հարավ՝ մոտ հինգ կմ հեռավորության վրա, մի բլրակի գագաթին՝ Ծվստան և Արտամետ գյուղերի միջև: Մեծ եղեռնի նախօրյակի դրությամբ վանական համալիրը բաղկացած էր եկեղեցուց, գավիթից, վանականների և ուխտավորների համար նախատեսված մի քանի սենյակներից, շրջապատված էր պարսպով⁶¹:

Վանքը գործում էր Աղթամարի կաթողիկոսության ենթակայության տակ: Մշտական միաբանությունից զուրկ էր: Վանքապատկան կալվածքները ներառում էին պտղաբեր այգի, ինչպես նաև 225 օրավար անջրդի վարելահող, որը տարեկան 15

56 Տե՛ս Լալայեան, «Վասպուրական», XXI, 86:

57 Տե՛ս Շէրենց, *Սրբավայրեր*, 47:

58 Տե՛ս Տևկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք*, 241:

59 Տե՛ս Մանուել Միրախորեան, *Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի: Տեղագրութիւնք սարէն եւ ձորէն, հնէն եւ նորէն պիտանի գիտնոց*, մասն Բ. (Կ. Պօլիս, տպ. Մ.Կ. Սարգեան, 1885), 241:

60 Մանուել Միրախորյանը վանքի «Կոռնկ Վանից» անվան ծագումը կապում է հետևյալ ավանդության հետ. «Մի օր, երբ քահանայն պապարագ կը մարտցանէ, Ս. Խորհրդեան գինին կը պակսի, կոռնկ մի յանկարծ եկեղեցուց պապոհանէն ներս կը մտնէ և կիջնէ սեղանին վերայ քահանային առջեւ՝ յիւր բերան բռնած հասուն մի ողկոյզ խաղողի. պապարագիչ քահանայն մեծ երկիւղածութեամբ կառնու զայն (ողկոյզ) եւ վարագորի ետեւը քամելով՝ Ս. Խորհուրդն կը կապարէ»: Տե՛ս Միրախորեան, *Նկարագրական ուղևորություն*, մասն Բ., 227–229:

61 Տե՛ս Լալայեան, «Վասպուրական», XXI, 85:

ոսկի կապալով տրված էր երկու-երեք արտամետոցու: Նրանք էլ վանքում բնակեցրել էին մի գյուղացի ընտանիք, որը վարում էր տնտեսությունը⁶²:

Դ. Թիմարի և Արճակի վանքերը

1. Կտուցի Ս. Կարապետ վանք (Կտուց անապատ)

Կտուց անապատը գտնվում է Վանա լճի համանուն կղզու վրա: XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբին վանքային համալիրը բաղկացած էր միայն մեկ՝ Ս. Կարապետ տաճարից, բազմաթիվ խցերից և «դրսի տուն» կոչվող հատվածից (գտնվում էր կղզու հանդեպ՝ լճի հարավային ափին, բաղկացած էր միաբանների համար մի քանի սենյակներից, փոքրիկ հասարակ եկեղեցուց, դպրոցական փոքրիկ շենքից և տնտեսական մասից (գոմեր, հացահատիկի շտեմարաններ):

1910-ական թթ. սկզբների դրությամբ Կտուց անապատին էին պատկանում 300 գլուխ ոչխար և 100 գլուխ տավար, ընդարձակ վարելահողեր, անտառներ, այգիներ, մեկ ջրաղաց, ձիթանք, խանութներ Վանում, Ադրիանապոլսում, Թիֆլիսում, Պոլսում⁶³: Վանքապատկան տնտեսությունից ընդհանուր եկամուտը հասնում էր 300 օսմանյան լիրայի, որը ծախսվում էր գլխավորապես միաբանությունը և որբանոցը պահելու վրա⁶⁴: Որբանոցը գտնվում էր «Դրսի տուն» հատվածում և 1909 թ. ուներ շուրջ 15 սան⁶⁵:

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Կտուց անապատի հոգևոր տեսչությանն էին ենթարկվում Թիմարի 8 գյուղեր (Ալյուր, Խավենց, Դոլաշեն, Աննավանք, Ամենաշատ, Մարմետ, Եկմալ, Ջիրաշեն)⁶⁶:

1873 թ. դրությամբ անապատի միաբանությունը բաղկացած էր 33 հոգուց՝ 12 վարդապետ, 4 ավագ սարկավագ, 2 ուրարակիր, 5 դպիր, 11 մահտեսի⁶⁷: Դրա համեմատ՝ 1909 թ. Կտուց այցելած Ա-Դ-ն նշում է, որ վանքն ուներ միայն երեք վարդապետներից բաղկացած միաբանություն: Վանահայրության պաշտոնի տեղապահ Ստեփանոս վարդապետ Աղազատյանն ապրում էր «Դրսի տանը» և իր ձեռքում էր պահում վանքի տնտեսության ընդհանուր հսկողությունը: Դրսի գործերը վարելու պարտականությունը դրված էր Գրիգոր վարդապետի վրա, որը շարունակ շրջում էր վանքապատկան կավածքներով, հետևում վար ու ցանքին, ինչպես նաև պտղին⁶⁸ էր հավաքում⁶⁹:

62 Տե՛ս Շերենց, *Սրբավայրեր*, 45:

63 1910 թ. ամռանը Վանի նահանգ այցելած Երվանդ Լալայանը ներկայացնում է Կտուց անապատի կավածքների մանրամասն ցուցակը: Տե՛ս Լալայեան, «Վասպուրական», XXII, 93:

64 Նույն տեղում:

65 Տե՛ս Ա-Դ-օ, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները*, 29:

66 Նույն տեղում:

67 Տե՛ս Տևկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք*, 205-251:

68 Գյուղացիների կողմից վանքերին բնամթերքի տեսքով տրվող հարկ:

69 Տե՛ս Ա-Դ-օ, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները*, 29:

Ա-Դոն նաև հաղորդում է, որ միաբանության վարդապետներն ապրում էին իրար հետ սիրով, իսկ վանքի տնտեսության մեջ նկատելի էր հոգացողություն: Առանձին հոգատարությամբ էր պահվում Կտուցի փոքրիկ մատենադարանը, ուր խնամքով դարսված պահպանվում էին հին ձեռագիր Ավետարաններ և այլ կրոնական գրքեր⁷⁰:

2. Լիմ անապատ (Ս. Գևորգ վանք)

Լիմ անապատը գտնվում էր Վանա լճի հյուսիս-արևելքում տեղակայված Լիմ կղզու վրա, որը Վանա լճի վեց կղզիներից ամենամեծն ու ընդարձակն է⁷¹:

XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբներին Լիմի վանական համալիրը բաղկացած էր Ս. Գևորգ եկեղեցուց, վանականների խցերից և «Դրսի տուն» հատվածից, որը գտնվում էր լճի՝ կղզուն հանդիպակաց հարավային ափին⁷²: «Դրսի տուն» կոչվող հատվածն իր հերթին բաղկացած է եղել միաբանների համար նախատեսված սենյակներից, մոտ 15 սան ունեցող գիշերօթիկ դպրոց-վարժարանից, որի համար 1883 թ. կառուցվել էր նոր շենք, և տնտեսական մասից⁷³:

1896 թ. համիդյան կոտորածի ժամանակ «Դրսի տունը» ենթարկվել էր քրդերի ասպատակության և թալանի: Դրա հետ մեկտեղ՝ կոտորածների տարբեր ժամանակաշրջաններում Լիմի անապատի՝ կղզու հատվածը ապաստան էր տվել հազարավոր հայերի⁷⁴:

1873 թ. գարնանը վանք այցելած Տևկանցը հաղորդում է, որ այն ուներ 32 միաբան (14 վարդապետ, 2 ավագ սարկավագ, 2 ուրարակիր, 8 դպիր, 7 մահտեսի)⁷⁵: 1880-ական թթ. սկզբներին Լիմի մեջ կար գրեթե 50 միաբան⁷⁶, սակայն հետագայում վանականների թիվը հետզհետե նվազել է: Արդեն 1910-ական թթ. սկզբներին Լիմի անապատի միաբանությունը բաղկացած էր միայն ութ անդամից (յոթ վարդապետ և մեկ եպիսկոպոս)⁷⁷: 1911 թվականից վանահայրն էր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը, որի շնորհիվ 1915 թ. փրկվել և Էջմիածին են տեղափոխվել Լիմի ձեռագրերի մի մասն ու եկեղեցական սպասքը (Մեծ եղեռնի նախօրյակին Լիմն ուներ հարուստ

70 Նույն տեղում: Մեծ եղեռնի ընթացքում (1915-16 թթ.) Կտուց անապատից Էջմիածին տեղափոխվեցին և ներկայումս Մատենադարանում են պահվում 202 ձեռագիր մատյան: Տե՛ս Լուսինե Թումանյան, «Լիմ եւ Կտուց մենաստանները Մեծ եղեռնի օրերին», *Էջմիածին. Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, ԿԹ. տարի, 2013, Դ (ապրիլ), 106):

71 Տե՛ս Շէրեց, *Սրբավայրեր*, 76: Աղբյուրները Լիմ անունը ստուգաբանում են հունարեն «լիմնե»՝ լիճ կամ «լիմի» («լիմեն»)՝ նավահանգիստ, ապաստարան բառերից: Տե՛ս Համազասպ Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Ա մաս (Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1940), 4:

72 Լալայեան, «Վասպուրական», XXII, 85:

73 Տե՛ս Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Ա մաս, 45:

74 Տե՛ս Տէր-Յովհաննիսիւսէան, «Վանայ ծովն եւ իր կղզիները», 1 (թիվ 4368):

75 Տե՛ս Տևկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք*, 260:

76 Տե՛ս Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Ա մաս, 44:

77 Տե՛ս Տէր-Յովհաննիսիւսէան, «Վանայ ծովն եւ իր կղզիները», 1 (թիվ 4368):

մատենադարան՝ շուրջ 550 ձեռագրերով և 3,000-ից ավելի տպագիր գրքերով)⁷⁸:

Լիմ անապատի հոգևոր տեսչության տակ գտնվում էին Թիմարի գյուղականի 16 հայաբնակ գյուղեր՝ Ջանիկ, Դարաբեկ, Նորշեն, Ատեր, Նորավանգ, Գոմս, Շահ-գյալդի, Խառաշիկ, Ամուկ, Փիրկարիք: Լիմի ենթակայության տակ էին գործում Թիմարի Սուրբ Աստվածածին (Խաթուն Տիրամոր) և Էջմիածնի Սուրբ Սահակ վանքերը⁷⁹:

Վանքն ուներ ընդարձակ հողեր, դաշտեր, անտառներ, այգի, չորս ջրաղաց, ինչպես նաև խանութներ Վանի մեջ և այլուր⁸⁰: Վանքի տնտեսությունից հասույթն ուղղվում էր միաբանության և վարժարանի ծախսերը հոգալու վրա:

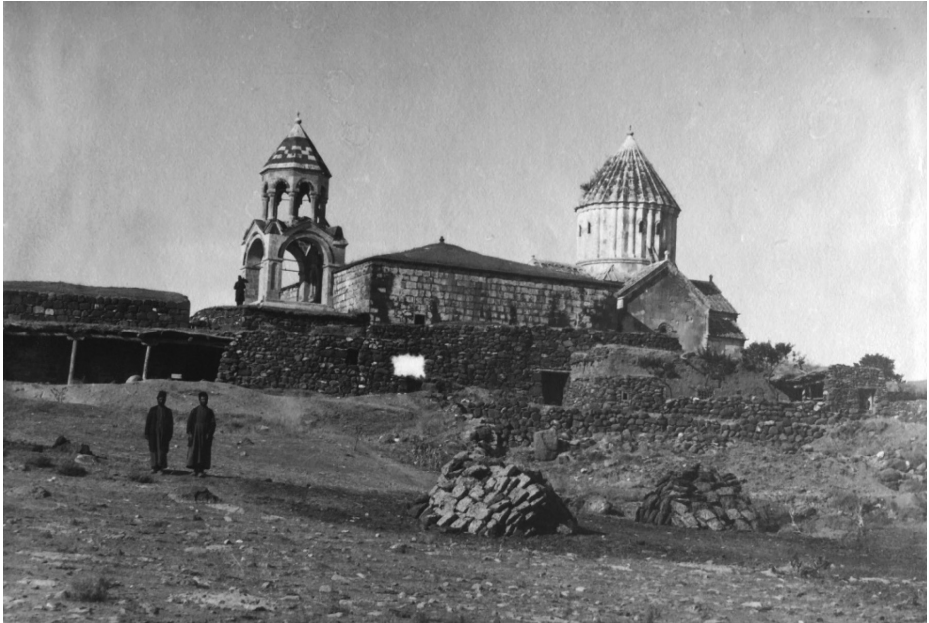

Լուս. 7. Կտուց անապատ (Լալայեան Երուանդ, Վասպուրական. Նշանատր վանքեր, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1911)

78 Տե՛ս Թումանյան, «Լիմ եւ Կտուց մենաստանները», 104: Տե՛ս նաև Գեղամ Բաղայան, «Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրեին. Մաս առաջին: Վանի վիլայեթի կենտրոնական, հյուսիսային և արևելյան գավառները», «Վեմ» համահայկական հանդես, Է (ԺԳ) տարի, թիվ 2 (50), ապրիլ-հունիս, 2015, 125:

79 Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա մաս, 46:

80 Վանքապատկան կալվածքների ցուցակը տե՛ս Լալայեան, «Վասպուրական», XXII, 91-92:

Լուս. 8. Լիճն անապատ (Լալայեան Երուանդ, Վասպուրական. Նշանատու վանքեր, «Ազգագրական հանդէս», Թիֆլիս, 1911)

3. Ալյուրի Ս. Աստվածածին վանք

Ալյուրի Սուրբ Աստվածածին վանքը գտնվել է Թիմարի գյուղախմբի Ալյուր հայաբնակ գյուղից դեպի արևմուտք՝ մոտ 10 թուղե հեռավորության վրա: Վանքի հիմնադրման ժամանակի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել, ենթադրվում է, որ այն կառուցվել է 13-րդ դարից ոչ ուշ⁸¹:

1873 թ. ապրիլին վանք այցելած Ե. Տևկանցը նշում է, որ վանական համալիրը բաղկացած էր սրբատաշ քարերով կառուցված գլխավոր եկեղեցու շենքից, գավիթից և վարչական-տնտեսական պետքերի համար օգտագործվող մի քանի փոքր շինություններից (առաջնորդարան, վարժարան, տնտեստուն, մառան, գոմ, հարդանոց): Վանքի վանահայրն էր Կարապետ վարդապետը, որը ձմեռը վարժապետություն էր անում վանքին կից վարժարանում, որտեղ սովորում էին գյուղի տղաները, իսկ ամառը զբաղվում էր հողագործությամբ՝ վանքապատկան հողերի մշակմամբ⁸²:

1900-ական թթ. սկզբներին վերաբերող վկայությամբ՝ վանքն այլևս չունեի մշտական վանահայր, այլ գտնվում էր Կոտուց անապատի իրավասության տակ՝ կառավարվելով այնտեղից վանք պարբերաբար այցելող վանականների կողմից⁸³:

81 Նույն տեղում, 99: Տե՛ս նաև Ռսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա մաս, 343:

82 Տե՛ս Տևկանց, Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք, 266: Վանքի վանահոր մասին, առանց նրա անունը տալու, հիշատակում է նաև 1883 թ. վանքն այցելած Մանուել Միրախորյանը: Տե՛ս Միրախորեան, Նկարագրական ուղեւորութիւն, մասն Բ, 280:

83 Տե՛ս Շէրենց, Սրբավայրեր, 74:

Հաղորդվում էր, որ թեև վանքն ուներ որոշ սեփական կալվածքներ և գյուղատնտեսական պարագաներ, սակայն կանոնավոր տնտեսության բացակայության պայմաններում վանքի հողերից ու հանդից օգտվում են Ալյուր գյուղի բնակիչները⁸⁴:

4. Ս. Էջմիածին վանք

Ս. Էջմիածնի վանքը⁸⁵ գտնվում էր Վանա լճի արևելյան ափին՝ Կտուց և Լիմ անապատների «Դրսի տուն» հատվածները միացնող ճանապարհի վրա: Վանքային համալիրը բաղկացած էր երկու եկեղեցիներից՝ Սուրբ Էջմիածին ու Սուրբ Աստվածածին, և մեկ մատուռից⁸⁶ (այլ տվյալներով՝ մեկ մատուռից (Վերին Էջմիածին) և մեկ եկեղեցուց (Ներքին Էջմիածին)⁸⁷): Մեկ այլ սկզբնաղբյուրի հեղինակ՝ Գեորգ Շերենցը, չմանրամասնելով վանքի եկեղեցական շինությունների թիվը, անվանում է այն «փոքրիկ վանք»⁸⁸:

1873 թ. վանք այցելած Տեկանցը հաղորդում է, որ այն ծառայում էր որպես Լիմ անապատի ագարակ, ուներ մեկ վանահայր և մեկ միաբան⁸⁹:

20-րդ դարի սկզբներին վանքն արդեն զուրկ էր մշտական միաբանությունից. հիշատակվում է միայն ոմն վարդապետ վանահայր⁹⁰: Գտնվում էր Լիմի անապատի տնօրինության տակ, որի անդամները պարբերաբար այցելում էին վանք՝ հետևելով վանքապատկան կալվածքներին (ընդարձակ թթաստան՝ 2.000-3.000 թթենիներով, պարտեզներ, անտառներ, արտեր, վարելահողեր, արոտատեղի և այլն)⁹¹:

5. Էրերնա Սուրբ Սահակ

Էրերնա Ս. Սահակ վանքը գտնվել է Թիմարի գյուղախմբի Էրերին հայաբնակ գյուղի հարավային կողմում բարձրացող լեռան լանջին: Վանքը պարսպապատ էր, բաղկացած էր մեկ գմբեթավոր տաճարից և գավիթից: Մեծ եղեռնին նախորդող շրջանում այն լքված էր⁹², շինություններն անմխիթար վիճակում էին⁹³:

84 Նույն տեղում:

85 Ավանդության համաձայն՝ վանքի տարածքը եղել է անապատականների ճգնաժամային, որոնց մի անգամ տեսիլքով հայտնվել է երկնքից իջնող Հիսուս Քրիստոսը (Միածինը). այդ տեսիլքից էլ վանքը ստացել է իր անունը: Տե՛ս Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Ա մաս, 350:

86 Տե՛ս Լալայեան Ե., «Վասպուրական», XXI, 99:

87 Տե՛ս Տեր-Յովհաննեսեան, «Վանա ծովն եւ իր կղզիները», 1 (թիվ 4368):

88 Տե՛ս Շերենց, *Սրբավայրեր*, 75:

89 Տե՛ս Տեկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք*, 254-255:

90 Տե՛ս Շերենց, *Սրբավայրեր*, 75:

91 Տե՛ս Տեր-Յովհաննեսեան, «Վանա ծովն եւ իր կղզիները», 1 (թիվ 4368):

92 Լիմ անապատի միաբան Մակար վարդապետ Տեր-Հովհաննեսյանը՝ 1911 թ. գրված իր ակնարկում հաղորդում է, որ յոթանասուն տարի է, ինչ վանքը իբրև անպետք-ոչինչ մի բան տրված է ուրիշներին: Տե՛ս «*Բիզանդիոն*», 1913 թ. փետրվար 23 (մարտ 8), № 4368): Նշվածից կարելի է եզրակացնել, որ վանքը լքվել էր դեռևս 1840-ական թվականներին:

93 Տե՛ս Շերենց, *Սրբավայրեր*, 75-76:

Վանքին էին պատկանում որոշակի հողային կալվածքներ, որոնք տրված էին վարձակալությամբ շրջակա գյուղերի բնակիչներին⁹⁴: 1873 թ. Էրերնա Ս. Սահակ այցելած Երուսաղ Տեկանցը նշում է, որ վանքում բնակություն էր հաստատել Էրերին գյուղից մի ընտանիք, որը զբաղվում էր երկրագործությամբ՝ հոգ չտանելով, սակայն, վանքի շինություններին⁹⁵:

1910-ական թթ. սկզբներին Լիմի միաբանները նախատեսում էին Սուրբ Սահակ վանքում բացել ամառային դպրոց՝ վանքի գիշերօթիկ վարժարանի սաների համար, սակայն միջոցների բացակայությունը և Մեծ եղեռնի արհավիրքը խոչընդոտեցին այդ ծրագրի իրականացմանը⁹⁶:

6. Արճակի Ս. Աստվածածին

Ս. Աստվածածին վանքը տեղակայված էր Արճակ բնակավայրից դեպի հարավ: Կառուցված էր բարձունքի վրա. նրա առջևից գեղեցիկ և ընդարձակ տեսարան էր բացվում դեպի Արճակի հովիտ: 1883 թ. վանք այցելած Մանուել Միրախոբյանը նշում է, որ վանքի տաճարը շինված էր քարուկիրով, ճարտարապետության առումով որևէ կերպ աչքի չէր ընկնում, և միայն մի քանի ուռենիներ էին շուք տալիս ամայի մենաստանին⁹⁷:

Թեմական պատկանելությամբ Վարագավանքինն էր: Մինչև 1896 թ. վանքը գործող էր, ուներ շեն վիճակ, կանոնավոր տնտեսություն, երկամյա դպրոց, սակայն համիդյան ջարդերի ժամանակ վանքի վանահայրը սպանվում է, վանքը՝ կողոպտվում և լքվում, վանքապատկան կալվածքները՝ մատնվում անտերության⁹⁸:

Ե. Հայոց Ձորի վանքերը

1. Անգղա Սուրբ Աստվածածնի (Գաբենից Սուրբ Գևորգի) վանք

Անգղա Սուրբ Աստվածածնի վանքը գտնվում էր Հայոց Ձորի գյուղախմբի Անգղ գյուղից մոտ 1,5 կմ դեպի հարավ-արևելք: Բաղկացած էր մի փոքրիկ, անշուք եկեղեցուց, որը հին, հասարակ շենք էր⁹⁹: Ուսումնասիրության առարկա ժամանակաշրջանում վանքը համարվում էր գործող, սակայն չունեի միաբաններ՝ կառավարվում էր Անգղ գյուղում ապրող Տեր-Գեորգյան քահանայական գերդաստանի կողմից¹⁰⁰:

94 Տե՛ս *Բիզանդիոն*, 23 փետրվարի (8 մարտի) 1911 թ., № 4368:

95 Տե՛ս Տեկանց Ե., *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական*, 256:

96 Տե՛ս *Բիզանդիոն*, 1911 թ. փետրվար 23 (մարտ 8), № 4368:

97 Տե՛ս Միրախոբյան, *Նկարագրական ուղևորություն*, մասն Բ., 128:

98 Տե՛ս Շերեց, *Սրբավայրեր*, 83-84: Տե՛ս նաև «Աշխարհն» շաբաթաթերթ, Վան, 29 մայիսի 1911, թիվ 18, 12-13: Տե՛ս նաև Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Ա. մաս, 345:

99 Լալայեան, «Վասպուրական», XXI, 100:

100 Տե՛ս Շերեց, *Սրբավայրեր*, 99: Տե՛ս նաև Լալայեան, «Վասպուրական», XXI, 100: 1873 թ. ամռանը վանք այցելած Տեկանցը հաղորդում է, որ վանքում բացի տեր Գեորգ քահանայից ապրում էին նաև մշակներ՝ երեք գութանավոր, մեկ հովիվ, մեկ գառնարած: Տե՛ս Տեկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք*, 280:

1882 թ. վանքում բացվում է Միացյալ ընկերության վարժարան, որը գործում է մինչև 1896 թ.¹⁰¹ վանքի հետ միասին թալանվելով և հրդեհվելով համիդյան ջարդերի օրերին¹⁰¹:

1911 թ. վերաբերող վկայության համաձայն՝ վանքի եկեղեցին խարխուլ և անշուք վիճակի մեջ էր, վանքը՝ անբնակ: Հաղորդվում էր, որ վանքապատկան կալվածքները (ընդարձակ հողեր, ծառաստաններ, մարգագետին, ջրաղացներ և այլ շինություններ) նախկինում սեփականություն էին մի քահանայի և նրա ընտանիքի (ըստ երևույթին, խոսքը վերաբերվում է Տեր-Գեորգյաններին), որոնք Աղթամարին վճարում էին տարեկան մի չնչին տուրք (մուքաթա), իսկ վերջին տարիներին Աղթամարը վանքապատկան հողերը տալիս էր վարձակալությամբ՝ տարեկան 40 չափ ցորեն (մոտ 17 լիրա) վճարի դիմաց¹⁰²:

2. Էրեմերու Ս. Աստվածածին (Ծիծաղաբեր Ս. Աստվածածին) վանք

Ծիծաղաբեր Ս. Աստվածածին վանքը¹⁰³ գտնվում էր Հայոց Ձորի Էրեմեր հայաբնակ գյուղից մոտ կես կիլոմետր դեպի արևելք՝ հարթավայրի մեջ հրվանդանաձև երկարած բլրաճյուղի վերջավորության վրա¹⁰⁴: Վանքը բաղկացած էր մեկ եկեղեցուց և կից գավիթից և շրջապատված էր պարսպով¹⁰⁵: Նշանավոր էր իր սքանչելի տեսարանով, ծառատնկիներով, բերրի և արգավանդ հողերով¹⁰⁶:

Մեծ եղեռնին նախորդող ժամանակաշրջանում վանքը կայուն միաբանություն չի ունեցել: Վանահայրության պաշտոն էին կատարում Էրեմերի քահանաները: 1895 թ. վերջերին վանքը ենթարկվում է քրդերի ասպատակությանը: Վանահայր Տեր Մարտիրոս քահանան փախչում է Վան, սակայն զոհվում է 1896 թ. հունիսին քաղաքում բռնկված ջարդերի ընթացքում¹⁰⁷:

1903 թ. տվյալներով՝ վանքի տարածքում էր գործում Էրեմերի դպրոցը՝ մեկ ուսուցչով և 40 աշակերտով¹⁰⁸:

1911 թ. վերաբերող մի վկայությամբ՝ վանքի տարածքում ապրում էր մի քահանա իր ընտանիքով, որը տնօրինում էր վանքի կալվածքները՝ դրա դիմաց Աղթամարի կաթողիկոսությանը վճարելով տարեկան միայն 25 չափ (10 լիրա) ցորեն¹⁰⁹:

101 Տե՛ս Ծերենց, *Մրբավայրեր*, 100:

102 Վանքի մասին մանրամասն տե՛ս Կարապետյան, *Հայոց Ձոր*, 46-51:

103 Ըստ ավանդության՝ վանքը կառուցվել է Թադեոս առաքյալի կողմից այն վայրում, որտեղ նրան ժպտացող Տիրամոր տեսիլք է երևացել. դրանից էլ ծագել է վանքի՝ Ծիծաղաբեր անունը: Տե՛ս Լալայեան, «Վասպուրական», XXI, 56: Տե՛ս նաև Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Գ. մաս, 757:

104 Տե՛ս Լալայեան, «Վասպուրական», XXI, 56: Տե՛ս նաև Կարապետյան, *Հայոց Ձոր*, 77:

105 Լալայեան, «Վասպուրական», XXI, 56:

106 Նույն տեղում:

107 Նույն տեղում, 101:

108 Տե՛ս Կարապետյան, *Հայոց Ձոր*, 82:

109 Տե՛ս Մենակ, «Հայոց Ձորը», թիվ 11, 290:

3. Սրխու Ս. Նշան կամ Ս. Մարինոսի վանք

Վանքը գտնվում էր Հայոց Ձորի հարավային կողմում՝ քրդաբնակ Կալպալասան բնակավայրից մոտ 2 կմ հեռավորության վրա: Տեղակայված էր քարածայրի կողքին, քարոտ հովտի մեջ: Բաղկացած էր կենտրոնագմբեթ հորինվածքով եկեղեցուց և նրան հարող տարբեր շինություններից¹¹⁰:

1883 թ. վանք այցելած Մ. Միրախոյանը նշում է, որ այն դեռևս մասամբ շեն էր, երկու տարի առաջ (1881 թ.) ուներ վանահայր, որը, սակայն, թողել-գնացել է վանքից¹¹¹: Աղթամարի կաթողիկոսությունը, որի իրավասության տակ էր գտնվում վանքը, վարձակալությամբ տեղացի գյուղացիներին էր հանձնել վանքի 400 չափ արտերը¹¹²: 1895 թ. համիդյան ջարդերի օրերին վանքը թալանվել է¹¹³:

1911 թ. վերաբերող մի վկայության մեջ նշվում էր, որ վանքն ամայի և անբնակ է, թեև «տարիներ առաջ» այն ունեցել է կանոնավոր շինություններ և բազմաթիվ միաբաններ: Վանքապատկան հողերը՝ արդեն 300 չափ, շարունակում էին վարձակալել տեղացի գյուղացիները՝ տարեկան 35 չափ ցորեն (15 օսմանյան լիրա) վճարի դիմաց¹¹⁴:

4. Խեթա Ս. Գևորգ

Գտնվում էր Հայոց Ձորի հայաբնակ Խեթ (Հայկ) գյուղից դեպի հարավ-արևմուտք՝ մոտ 20 րոպե հեռավորության վրա: 1883 թ. վանքն այցելած Մ. Միրախոյանը հիշատակում է վանահայր Ստեփան Տեր-Սարգսյանին, որի ջանքերով վանքում շինվել էին մի քանի նոր սենյակներ և խուցեր: Վանքում գործել է նաև վարժարան¹¹⁵:

Ս. Գևորգ վանքը կիսել է Հայոց Ձորի այլ վանքերի ճակատագիրը՝ թալանվելով և ավերվելով 1895 թվականին¹¹⁶: Ըստ երևույթին, դրանից հետո վանքը լքվել է:

1911 թ. վերաբերող մի վկայության մեջ հաղորդվում է, որ վանքի շինությունները վերջին տարիներին անտեր մնալով՝ քայքայվել ու խարխվել են¹¹⁷:

Վանքն ուներ ընդարձակ վարելահողեր, որոնք Աղթամարի կաթողիկոսությունը տալիս էր վարձով՝ տարեկան 40 չափ ցորենի (մոտ 17 լիրա) դիմաց¹¹⁸:

110 Տե՛ս Կարապետյան, *Հայոց Ձոր*, 114: Վանքի կառույցների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, 118-123:

111 Տե՛ս Միրախոյան, *Նկարագրական ուղևորություն*, մասն Ա., 141:

112 Նույն տեղում, 140:

113 Տե՛ս *Արարապ*, 1896, Ե., 247:

114 Տե՛ս Մենակ, «Հայոց Ձորը», թիվ 11, 289:

115 Տե՛ս Միրախոյան, *Նկարագրական ուղևորություն*, մասն Ա., 164:

116 Տե՛ս *Արարապ*, 1896, Բ, 88, Ե, 247:

117 Տե՛ս Ա. Մենակ, «Հայոց Ձորը» թիվ 11, 289:

118 Նույն տեղում:

5. Խեքա Ս. Աբրահամ վանք

Վանքը գտնվել է Հայոց Ձորի հայաբնակ Խեք գյուղից մոտ 2 կմ դեպի հարավ-արևելք՝ Ս. Գևորգ վանքից մեկ ժամ հեռավորության վրա, ձորադաշտի մի լեռան ստորոտում¹¹⁹: 1873 թ. վանքը դեռևս վանահայր ուներ՝ տեր Պետրոս անունով, որը միաժամանակ նաև Խեքի Ս. Գևորգ վանքի առաջնորդն էր¹²⁰:

1883 թ. Ս. Աբրահամ այցելած Մ. Միրախորյանը նկարագրում է վանքի գլխավոր եկեղեցին որպես գեղեցիկ շինվածքով կանգուն շինություն: Նա նաև հաղորդում է, որ վանքն ամայի էր, մենակյացների սենյակները՝ կիսակործան¹²¹:

Վանքն ուներ հողային կալվածքներ, որոնք տրվում էին վարձակալությամբ¹²²:

Robert A. Tatoyan

PhD in History

ARMENIAN MONASTERIES AND MONASTIC LIFE IN VAN SUB-DISTRICT ON THE EVE OF THE ARMENIAN GENOCIDE (1870s – 1914)

SUMMARY

Key words: Hamidian massacres, Armenian genocide, Van sub-district, monasteries, Varagavank, Lim, Ktuts.

Monastic life in the Armenian monasteries of both Van and the whole Western Armenia in the late XIX – early XX century is characterized by a steady decline. This decline was a result of two main factors: 1) periodic attacks and robberies of monasteries by the Kurds (particularly, during the Hamidian massacres in 1895-1896, when almost all active monasteries of Van province were looted and destroyed), 2) gradual secularization of the Armenian population and, correspondingly, a decrease in the number of persons who choose monastic life.

Because of these processes during 1870 – 1910s many of the monasteries of Van-Vaspourakan province were abandoned and left almost unattended.

After the Young Turk Revolution of 1908, the economic situation of the Van monasteries has demonstrated some tendencies of improvement owing to the activities of the Armenian national structures. The gradual revival of monastic life resulted in the increase in the number of monks in some monasteries of Van -Vaspurakan. However, the First World War and the Armenian Genocide put an end to this process.

119 Տե՛ս Կարապետյան, *Հայոց Ձոր*, 100: Տե՛ս նաև *Աշխարհանք*, 1911, թիվ 11, 289:

120 Տե՛ս Տեկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք*, 172:

121 Տե՛ս Միրախորեան, *Նկարագրական ուղեորություն*, մասն Ա, 165:

122 Տե՛ս Շէրենց, *Սրբավայրեր*, 103:

АРМЯНСКИЕ МОНАСТЫРИ И МОНАСТЫРСКАЯ ЖИЗНЬ В ВАНСКОМ ОКРУГЕ
НАКАНУНЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН (1870-е гг. – 1914)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: гамидовская резня, Геноцид армян, Ванский округ, монастыри, Варагаванк, Лим, Ктуц.

Жизнь в армянских монастырях как Вана, так и по всей территории Западной Армении в конце XIX – начале XX веков характеризуется тенденциями постепенного упадка. Этот процесс был обусловлен двумя основными факторами: периодическими налетами курдов на монастыри (в частности, во время Гамидовских погромов в 1895-1896 годах почти все действующие монастыри провинции Ван были разграблены и разрушены); постепенной секуляризацией армянского населения и уменьшением числа людей, выбирающих монашескую жизнь.

В результате данного процесса в период с 1870-х гг. по 1910-е гг. было покинуто множество монастырей Ван-Васпуракана.

После младотурецкой революции 1908 г. благодаря деятельности армянских национальных организаций экономическое положение ванских монастырей начало проявлять тенденции к улучшению. Постепенное оживление монашеской жизни выразилось в некотором увеличении числа монахов в отдельных монастырях Ван-Васпуракана. Однако Первая мировая война и Геноцид армян положили конец этому процессу.

REFERENCES

A-Do. *Մեծ դեպրերը Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին* [Big Events in Vaspourakan in 1914-1915]. Yerevan: Luys, 1917;

A-Do. *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները* [The Vilayets of Van, Bitlis and Erzerum]. Yerevan: Kultura, 1912;

Akinean, Nerses. *Գաղազանազիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնասիրություն* [Chronological List of the Armenian Catholicoses of Akhtamar: Historical Study]. Vienna: Mkhitarean, 1920;

Alp'oyachean, Arshak. «Առաջնորդական վիճակներ», 1908 *Հնդարձակ Օրացոյց Ա. Փրկչեան հիանդանոցի Հայոց* ["The Dioceses" in 1908 Extensive Calendar of Surb Prkich Armenian Hospital]. Constantinople: Y. Matt'eosean, 1908;

Badalyan, Gegham. «Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրեին. Մաս առաջին: Վանի վիլայեթի կենտրոնական, հյուսիսային և արևելյան գավառները» [Historical and Demographic Overview of Western Armenia on the

Eve of the Armenian Genocide. Part One: Central, Northern and Eastern Provinces of Van Vilayet]. *Vem* VII (13) no. 2 (50) (2015): 112-143;

Begulyants', Ruben. *По Турецкой Армении. Впечатления отъ поездки летом въ 1914 году* [In Turkish Armenia. Impressions from the Journey in Summer 1914]. Rostov on Don: Iskidarov, 1914.

Harut'yunyan, Avetis. «Հոգևոր-կրոնական հարաբերությունները Վանի նահանգում և Աղթամարի վանքի կողոպտման խնդիրը» [Spiritual-religious relations in Van province and the question of looting of Aghtamar monastery]. *Ejmiatsin* VIII (2016): 133-143;

Hasrat'yan, Murad. «Վարագավանք», «Քրիստոնյա Հայաստան» *հանրագիրարան* ["Varagavank" in "Christian Armenia" Encyclopedia]. Yerevan: Armenian Encyclopedia, 2002;

Karapetyan, Samvel. *Հայոց Ձոր* [Hayots Dzor]. Yerevan: RAA publishing, 2015;

Lalayan, Ervand. «Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր» [Vaspourakan: Prominent monasteries]. *Azgagrakan Handes*, girq XXII (1911): 85-100;

Lalayan, Ervand. «Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր» [Vaspourakan: Prominent monasteries]. *Azgagrakan Handes*, girq XXII (1911): 85-100;

Mayevsky, Vladimir. *Военно-Статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилайетовъ*, [Military and Statistical Description of Van and Bitlis Vilayets]. Tiflis: Tipografia shtaba Kavkazskogo voennogo okruga, 1904;

Menak, A. «Հայոց Ձորը. VI. Հայոց ձորի հայ վանքերը» [Hayots' Dzor. VI. The Armenian Monasteries of Hayots' Dzor]. *Ashkhatanq* (Van), 20 March, 1911, no. 10;

Menak, A. «Հայոց Ձորը. VI. Հայոց ձորի հայ վանքերը» [Hayots' Dzor. VI. The Armenian Monasteries of Hayots' Dzor]. *Ashkhatanq* (Van), 29 May, 1911, no. 18;

Mirakhoryan, Manuel. *Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի հ. 1* [Descriptive Journey to the Armenian Populated Provinces of the Eastern Turkey, vol. I]. Constantinople: M. K. Sarëean, 1884;

Mirakhoryan, Manuel. *Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, հ. 2* [Descriptive Journey to the Armenian Populated Provinces of the Eastern Turkey, vol. II]. Constantinople: M. K. Sarëean, 1885;

Ormanean, Maghakia. *Հայոց եկեղեցին և իր պարմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը, ու ներկայ կացութիւնը* [The Armenian Church: Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature and Existing Condition]. Constantinople: V. and H. Ter-Nersesian, 1911;

Paleian, Tachat. *Հայ վանորայք* [Armenian Monasteries]. Ejmiatsin: Holy See Publishing, 2008;

Sherents', Georg. *Սրբավայրեր. Տեղագրութիւն Վասպուրականի-Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց, վանօրէից և ուսումնարանաց* [Holy Places: Location of the Main Churches, Monasteries and Educational Institutions of Van-Vaspourakan Province]. Tiflis: Vereich'ev i Kamenmakher, 1902.

T'eodik. *Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան և իր հօրին աղէտարի 1915 տարին* [Golgotha of the Armenian Clergy and its Flock in Catastrophic 1915]. New York, 1985;

Ter-Hovhannisyan, Makar. «Վանա ծովն եւ իր կղզիները» [The Lake of Van and its Islands]. *Byzandion* (Constantinople), 21 February (6 March), 1911, no. 4366;

Ter-Hovhannisyan, Makar. «Վանա ծովն եւ իր կղզիները» [The Lake of Van and its Islands]. *Byzandion* (Constantinople), 23 February (8 March), 1911, no. 4368;

Tevkants', Eremia. *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական 1872-1873 թթ.* [Journey to Upper Armenia and Vaspourakan]. Yerevan: NAS RA Institute of History, 1991;

Tseruk. «Վանի նահանգը ներկայումս» [The Province of Van at Present]. *Murch* (Tiflis), 1904, no. 3;

T'umanyan, Lusine. «Լիմ եւ Կտուց մենաստանները Մեծ Եղեռնի օրերին» [The Monasteries of Lim and Ktuts during the Armenian Genocide]. *Ejmiatsin*, IV, 2013, 96-107;

Voskean, Hamazasp. *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Ա. մաս [The Monasteries of Van-Vaspourakan, part I]. Vienna: Mkhitanean, 1940;

Voskean, Hamazasp. *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Գ. մաս [The Monasteries of Van-Vaspourakan, part III]. Vienna: Mkhitanean, 1947;

Yeramyanyan, Hambardzum. *Յուշարձան, հ. 1* [A Monument vol. I]. Alexandria: Aram Gasapean, 1929;

Yeramyanyan, Hambardzum. *Յուշարձան, հ. 2* [A Monument, vol. II]. Alexandria: Aram Stepanean, 1929;

«1904 Ընդարձակ օրացոյց Ա. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց» [1904 Extensive Calendar of Surb Prkich Armenian Hospital]. Constantinople: Y. Matt'eosean, 1904;

«Աղթամարայ հանգուցեալ Խաչատուր կաթողիկոսի վերջին թուղթն եւ տեղեկագիրը» [The Last Letter and Bulletin of Deceased Khachatour Catholicos of Akhtamar]. *Ararat* (Ejmiatsin), May 1896;

«Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում» [The Armenian Church in Turkey]. *Ararat* (Ejmiatsin), February, 1896;

«Տեղեկագիր Վասպուրականի կոտորածին» [Bulletin of Massacres in Vaspourakan]. *Ararat* (Ejmiatsin), December 1896.